

INTRODUCCIÓ A LA GEOGRAFIA MEDITERRÀNIA

Pablo Navascués Ramos¹

RESUM

Com a punt de partida per a poder emmarcar la resta de blocs del curs, es fa una breu introducció als aspectes físics de la geografia mediterrània, entre els quals hi ha la geologia, el relleu, el clima i la demografia.

RESUMEN

Como punto de partida para poder enmarcar los demás bloques del curso se hace una breve introducción a los aspectos físicos de la geografía mediterránea, como la geología, el relieve, el clima o la demografía.

INTRODUCCIÓ

Aquesta comunicació pretén fer una breu introducció en un àmbit tan ampli com el de la geografia mediterrània. La geografia dels diferents països de l'entorn mediterrani està ben documentada en la bibliografia, però no ocorre el ma-

teix amb les publicacions genèriques sobre els aspectes generals de la geografia de l'entorn mediterrani. Per motius històrics i polítics, una part important de la bibliografia procedeix de França, tant per la seva influència en les ribes sud i oriental de la Mediterrània com per la presència en aquest país de centres d'investigació i d'organitzacions intergovernamentals que tenen per objectiu el diagnòstic de la situació geopolítica, així com l'impuls de mesures de desenvolupament, principalment en els països no europeus de la Mediterrània.

En aquesta comunicació es duu a terme una introducció als aspectes físics de la geografia mediterrània, amb el mar com a catalitzador del clima, característica que dona nom a una zona climàticament diferenciada —també present en indrets d'altres continents: Sud-àfrica, Califòrnia—, així com una introducció als aspectes històrics, socials i demogràfics que caracteritzen els països del seu entorn.

En altres comunicacions del curs de l'Aula de Silvicultura Mediterrània ja s'aprofundeix en la geografia forestal dels països de l'entorn, de manera que aquí les referències sobre vegetació forestal són merament introductòries.

1. Enginyer forestal. Oficina Tècnica de Prevenció Municipal d'Incendis Forestals. Diputació de Barcelona. A/e: navascuesrp@diba.es.

1. DELIMITACIÓ DE LA MEDITERRÀNIA

El mar Mediterrani és el més gran dels mars interiors (del llatí «mar entre terres»). La definició de què és mediterrani no és una ciència exacta i es poden considerar diferents criteris a l'hora d'establir-la, així com exposar excepcions a aquests criteris, independentment de si es tenen en compte aspectes estrictament hidrogràfics, com es veurà més endavant, o històrics.

A tall d'exemple, la imatge següent ens mostra l'àrea biogeogràfica de l'olivera superposada amb el límit de la conca mediterrània. L'olivera, arbre sim-

bòlic de la Mediterrània, que caracteritza la nostra gastronomia tant al nord com al sud i que ha estat cultivat per totes les civilitzacions mediterrànies, caracteritza com poques altres espècies el paisatge mediterrani i la influència de l'ésser humà en la seva conformació.

1.1. Delimitació històrica

És pràcticament impossible fer una descripció de la geografia mediterrània sense fer esment de l'ésser humà com a element clau en la conformació i gestió del paisatge mediterrani. Fa més de 120.000 anys, l'ésser humà, originari de l'Àfrica, anà estenent-se cap al nord, principalment a través de les con-

FIGURA 1. Límit de les conques hidrogràfiques de la Mediterrània i àrea de distribució geogràfica de l'olivera

FONT: Plan Bleu - ONU. PDM.

ques fluvials del riu Nil, així com a través d'un altre corredor fluvial situat més a l'oest, en l'actual Líbia, segons demostren investigacions antropològiques recents i imatges de satèl·lit.

La cartografia representa, en les seves primeres expressions al món occidental, el mar Mediterrani com a centre de la Terra, tal com expressa Heròdot en el segle v aC; a això es deu el seu nom, i també el nom *Mare Nostrum* durant l'Imperi romà (vegeu la figura 2).

Si hi ha un imperi que es pot caracteritzar com a mediterrani, aquest és el romà, que durant els seus moments de màxima expansió arribà a ocupar la pràctica totalitat dels territoris al voltant del Mediterrani. A més, les tres grans religions monoteistes troben el seu origen a la Mediterrània oriental. La figu-

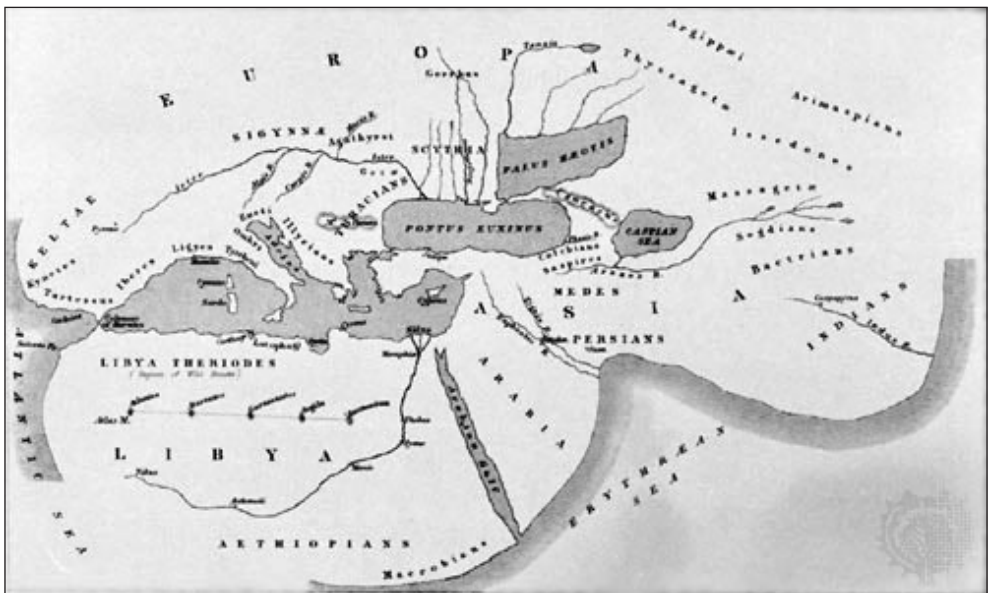
ra 3 mostra l'expansió del cristianisme a partir dels nuclis urbans de l'Imperi romà. També és destacable l'origen de l'escriptura (la nostra escriptura) a la Mediterrània, tot i que es va desenvolupar de manera independent en diferents zones del món.

El mar Mediterrani es pot considerar un mar que separa dos continents, però que també els uneix a través dels esdeveniments històrics, així com els prehistòrics, dels quals es té menys coneixement però que representen el 99 % del temps que ha passat l'ésser humà en aquest territori.

1.2. Delimitació geogràfica

La delimitació de la Mediterrània es pot caracteritzar a partir dels països que actualment tenen part de les seves cos-

FIGURA 2. *Mapa del món segons Heròdot*

FONT: *Encyclopædia Britannica*.

FIGURA 3. Màxima extensió de l'Imperi romà fins al s. v dC i expansió del cristianisme

FONT: Internet.

tes en aquest mar, malgrat que també hi ha classificacions més estrictes basades en àmbits menys administratius.

Les conques fluvials

En aquesta comunicació es fa referència a la totalitat dels països dins les fronteres dels quals hi ha conques que

aboquen les seves aigües al Mediterrani, independentment de si el país es troba totalment dins d'aquests límits (com és el cas de Grècia) o si només s'hi troba parcialment (com és el cas de França, Espanya, el Marroc, etc.). L'anàlisi no inclou els països de l'entorn del mar Negre, amb l'excepció de Turquia, que confina amb el Mediterrani. També

TAULA I. Superfície, longitud i població de les conques de tres rius de la conca mediterrània

	Superfície conca (km ²)	Longitud	Població de la conca
Po	74.000	684 km	16 M
Ebre	80.000	928 km	n. d.
Nil	3.100.000	6.800 km	283 M (estimació de 593 M el 2025)

FIGURA 4. Conca hidrogràfica de la Mediterrània

FONT: Plan Bleu. *Environment and development in the Mediterranean* (UNEP).

FIGURA 5. Conca del Nil

hi ha algun país com ara Suïssa, on neix el Roine, que aboca les seves aigües al Mediterrani, però que no s'inclou en la descripció d'aquest document a causa del seu caràcter climàtic marcadament centreeuropeu.

La delimitació estrictament geogràfica de la Mediterrània, com ja s'ha esmentat, pot ser definida com la suma de les conques hidrogràfiques que aboquen les seves aigües al Mediterrani, tal com mostra la figura 4.

FONT: Internet.

FIGURA 6. Conca del Roine

FONT: Viquipèdia.

Les figures 5, 6, i 7 ens mostren alguns dels exemples de les conques hidrogràfiques principals del mar Mediterrani. Es tracta de rius que han tingut un valor importantíssim en el desenvolupament de les diferents cultures i civilitzacions mediterrànies, començant per la importància del Nil com a corredor d'emigració humana des de l'Àfrica fa 120.000 anys. Així mateix, són rius que servien com a assentaments de pobles i ciutats, com a eixos de transport terra endins i com a focus de concentració d'agricultura, primerament, i de desenvolupament, després.

El Nil és el riu més llarg del món (6.800 km), té una conca que ocupa el 10 % del continent africà (3,1 milions

FIGURA 7. Conca de riu Po

FONT: Viquipèdia.

de km²) i concentra una gran part de la població (283 milions d'habitants) dels deu països per on passa. S'estima que la seva població augmentarà fins a arribar gairebé als 600 milions l'any 2025.

En el continent europeu, el Roine i el Po són clars exemples de rius que han fet d'eix de la industrialització. La conca del Po, per exemple, concentra el 38 % del PIB italià. A la taula que es mostra a continuació consta la descripció de les característiques dels països que conformen, totalment o parcial, la conca de la Mediterrània. Tant en aquesta comunicació com en presentacions posteriors es farà referència a dades estadístiques de cadascun dels estats llistats.

La taula II mostra que la superfície forestal total dels països de l'entorn mediterrani suma aproximadament cent milions d'hectàrees, concentrades principalment en els països europeus i Turquia. Els països del Magrib i l'Orient Mitjà gairebé mai no superen una superfície forestal del 10 %, mentre que en el cas de la riba nord aquesta super-

TAULA II. *Estats de la Mediterrània que es tenen en compte en la descripció geogràfica*

Estats	Superfícies (x1.000 ha)		Superfície forestal (%)
	Superfície total	Superfície forestal	
Albània	2.740	1.045	38
Bòsnia H.	5.120	2.734	53
Xipre	922	174	19
Croàcia	5.654	2.481	44
Eslovènia	2.027	1.309	64
Espanya	49.599	28.214	56
França	50.150	16.625	33
Grècia	12.890	3.752	29
Itàlia	29.411	11.026	37
Malta	32	n. d.	—
Portugal	9.198	3.783	41
Algèria	238.174	2.277	1
Egipte	100.145	87	0
Israel	2.106	171	8
Jordània	8.921	135	2
Líban	1.023	136	13
Líbia	175.954	217	0
Marroc	44.630	4.364	10
Síria	18.518	496	3
Tunísia	16.361	1.056	6
Turquia	77.482	20.864	27
A. N. Palestina	621	9	1
Total Mediterrània	852.678	100.955	12

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades de la FAO (ONU) i Plan Bleu.

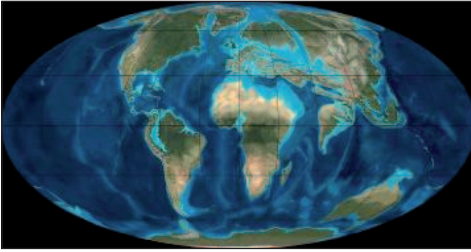
fície varia entre el 30 % de Grècia i el 64 % d'Eslovènia.

Els països marcats en groc són aquells amb una major importància absoluta (columna central) i relativa (columna dreta) pel que fa a la superfície forestal.

2. ELS ORÍGENS GEOLÒGICS DE LA MEDITERRÀNIA

La paleogeografia ens descriu la conformació del mar Mediterrani a partir del mar de Tetis, el primer dels oceans abans de la conformació dels continents tal com els coneixem avui en dia.

FIGURA 8. *La Terra fa entre cinquanta i dos-cents milions d'anys*

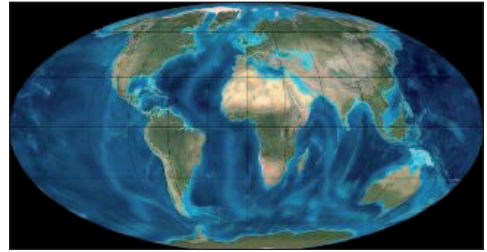
FONT: *Encyclopædia Britannica*.

El mar Paratetis, successor del Tetis, es va anar tancant, fa entre dos-cents i cinquanta milions d'anys (vegeu la figura 8), com a conseqüència de la deriva continental, però es va continuar mantenint encara ben connectat amb els oceans Atlàntic i Índic.

Tot i que fa vint milions d'anys (oligocè; figura 9) el mar conservava una certa obertura cap a l'Índic, aquest pas es va anar tancant al llarg dels mil·lennis.

Aquest procés de deriva continental ha permès que el Mediterrani sigui del tot un mar interior, i possiblement ho tornarà a ser quan es tanqui (es torni a tancar) l'actual estret de Gibraltar, procés que comporta alhora la dessecació del mar i l'acumulació d'enormes reserves salines al fons d'aquest, a causa del fet que l'evaporació és molt més gran que les aportacions de les conques. Possiblement, aquest procés no s'ha produït una vegada sinó diverses, la darrera fa tan sols 5,3 milions d'anys, quan la conca de la Mediterrània, aleshores deserta, s'hauria omplert en pocs anys o decennis mitjançant enormes cascades a l'estret de Gibraltar, gràcies al fet de trobar-se a una diferència d'al-

FIGURA 9. *La Terra fa vint milions d'anys*

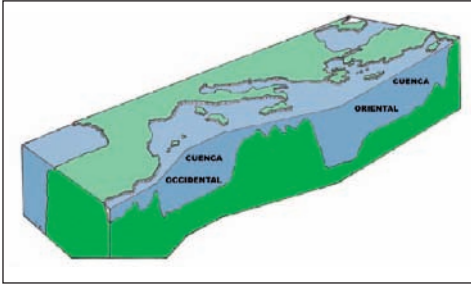
FONT: *Encyclopædia Britannica*.

tura de 1.500 m respecte de l'oceà Atlàntic.

3. GEOGRAFIA FÍSICA

El mar Mediterrani és actualment un mar semitancat amb una multitud d'illes (només Grècia ja en té 9.000) i penínsules, principalment al vessant nord, amb un total de 46.000 km de costes. És un mar «devorat per les muntanyes» (F. Braudel), les principals serralades del qual són, en sentit horari i començant per Turquia: les muntanyes del Taure, les muntanyes del Líban i l'Antilíban —al llarg del nord d'Àfrica, les costes són menys muntanyoses fins que s'arriba a Tunísia i Algèria, amb la Cabília, el Rif del Marroc, que discorre paral·lel a les costes mediterrànies—, i més a l'interior la serralada de l'Atlas, les serralades Bètica, Ibèrica i dels Pirineus, de la península Ibèrica, les Cevenes i els Alps conformant les serralades que alimenten el Roine, els Apenins a la península Itàlica, els Alps centrals i orientals i els anomenats *Alps Dinàrics* a l'oest Balcànic, que confinen amb les muntanyes gregues, el cim de les quals és el Mont Olimp (2.919 msnm). En resum, doncs, hi ha moltes serralades que arriben pràctica-

FIGURA 10. Conques marítimes oriental i occidental de la Mediterrània

FONT: Internet.

ment fins al mar, en un clima àrid, amb sòls relativament pobres on s'ha establert l'agricultura i s'han desenvolupat les civilitzacions gràcies als rius que s'alimenten de les aigües precipitades en aquestes serralades. Tal com ha exposat algun geògraf, les terres mediterrànies tenen «més os que carn», i malgrat això les seves ribes han estat escenari d'importants esdeveniments històrics, a més de bressol de civilitzacions.

Es tracta d'un mar situat sobre el límit de plaques tectòniques i amb la consegüent exposició a terratrèmols, erupcions volcàniques, etc.

La massa marítima està formada per dues conques marines clarament separades: l'occidental i l'oriental, separades per un relleu submarí pronunciat entre el nord de l'Àfrica (Tunísia) i Sicília, tal com es pot apreciar a la figura 10.

L'estret de Gibraltar també conforma una serralada que és resultat dels moviments tectònics i, com ja s'ha esmentat, s'ha tancat diverses vegades en el passat i ha donat lloc a un mar completament interior.

4. EL MAR COM A CATALITZADOR CLIMÀTIC

El mar Mediterrani té una superfície de 2,3 milions de km², cosa que el converteix en el mar interior més gran de la Terra. La seva profunditat mitjana és de 1.300 m, i la profunditat màxima l'assoleix davant del Peloponès grec (fossa de Matapan), on arriba als 5.000 m de profunditat.

Les aportacions dels rius de la conca de la Mediterrània representen tan sols una tercera part de l'aigua que s'hi aboca (és a dir, l'evapotranspiració és molt superior a les aportacions pluvials i fluvials), i la resta són aportacions de l'oceà Atlàntic a través de l'estret de Gibraltar.

Això fa que el mar tingui les característiques següents:

- concentracions molt altes de sal (3,7 g/l);
- alta densitat;
- gradient de salinitat i densitat que augmenta d'oest a est a mesura que creix l'evapotranspiració, a causa de majors temperatures i menor pluviometria a orient;
- forts corrents, principalment submarins, que flueixen al llarg de les costes africanes en direcció oriental;
- una temperatura mitjana de l'aigua molt alta (11 °C). Fins i tot a les profunditats les temperatures són elevades si les comparem amb les d'altres mars o oceans;
- una renovació completa de l'aigua cada noranta anys;
- molts endemismes marins (més del 30 % de les seves 12.000 espècies), i també de les terres que l'envolten.

5. ZONES CLIMÀTIQUES PRINCIPALS DE LA MEDITERRÀNIA

En aquest apartat es pretén fer només una pinzellada sobre les característiques climàtiques principals, ja que hi ha molta bibliografia disponible sobre aquest tema. El clima mediterrani es caracteritza per hiverns temperats i estius secs i calorosos. Les altes pressions sobre la Mediterrània predominen durant l'època d'estiu i les baixes, durant els mesos hivernals. La pluviometria de les diferents regions de la Mediterrània varia molt, tal com s'observa en la relació següent:

- Almeria: 200 mm
- Tunísia: 250 mm
- Roma: 660 mm

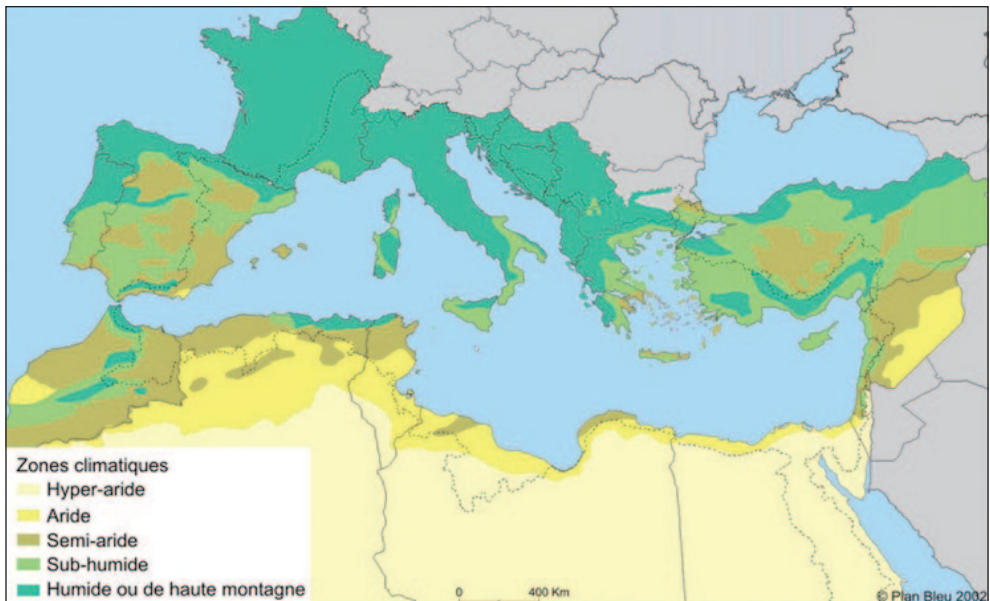
- Atenes: 400 mm
- Costa adriàtica: 1.500-2.500 mm

Tanmateix, el patró comú situa la precipitació mitjana entre els 400 mm i els 800 mm l'any. Les precipitacions es concentren principalment durant els períodes de tardor i hivern, època en què cau el 75 % de la pluviometria, enfront del 24 % a l'hivern.

Al nord africà, la influència de les altes pressions a l'estiu encara és més gran; durant els mesos estivals reben solament un 5 % de les precipitacions.

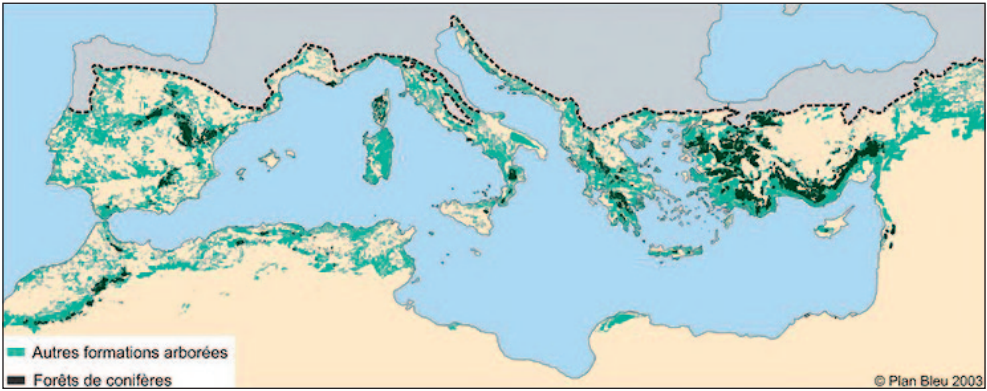
Quant a la cobertura forestal de les zones de la conca mediterrània, la figura 12 mostra que la major part de la seva superfície forestal es concentra al vessant nord.

FIGURA 11. *Aridesa (pluviometria-evapotranspiració) dels països de l'entorn mediterrani*

Font: FAO, Plan Bleu.

FIGURA 12. Cobertura arbrada / superfície forestal dels països de l'entorn mediterrani

Font: FAO, Plan Bleu.

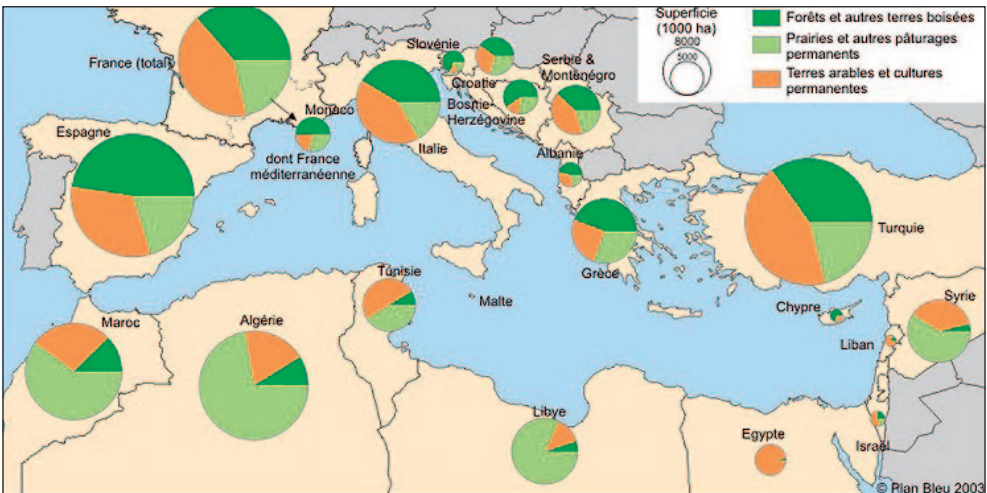
6. L'AGRICULTURA

Farem uns quants comentaris breus sobre l'agricultura, que suposadament troba el seu començament a la Mesopotàmia, s'estén posteriorment per altres zones mediterrànies, i s'estableix i es des-

envolupa a les ribes del Nil i, més endavant, al llarg d'altres conques fluvials.

D'ençà de la implantació de l'agricultura, l'ésser humà ha modificat, modelat i gestionat en gran manera el paisatge mediterrani, i encara ho està fent

FIGURA 13. Percentatge de terra ocupada per superfície forestal (verd fosc), pastures (verd clar) i terrenys de cultiu (taronja)

Font: FAO, Plan Bleu.

avui en dia. La utilització del sòl amb finalitats agrícoles i ramaderes ha estat majoritària durant mil·lennis, amb l'excepció feta dels països del nord de l'Àfrica, que contenen immenses extensions ermes i desèrtiques (el Líban, Algèria i Egipte, bàsicament, i, en menor mesura, Jordània, Síria i el Marroc). En comparació amb els terrenys coberts per superfície forestal, els sòls destinats a l'agricultura i a la ramaderia extensiva segueixen essent majoritaris, malgrat que aquesta última es troba en declivi a l'Europa mediterrània (figura 13).

En definitiva, les anomenades *forests arbrades* o *terrenys forestals*, amb una definició que difereix d'un país a

FIGURA 14. Ús intensiu de les muntanyes per a aprofitaments agrícoles i ramaders, de llenyes, etc. (Rif, Marroc)

FONT: P. Navascués.

l'altre en funció de la coberta arbòria, la densitat, etc., són resultat de no haver estat cultivats o aprofitats per a usos ramaders, o bé del fet que, tot i haver estat cultivats en el passat, actualment ja han estat abandonats i han tornat a ser transformats en bosc/forest per espècies forestals colonitzadores. Això s'ha esdevingut principalment durant els darrers cent anys al vessant europeu de la Mediterrània.

La figura 14 mostra una realitat encara diferent, que correspon a zones rurals del Magrib, amb una població rural que és majoritària i dispersa, amb aprofitaments no controlats de les forests i un retrocés de la superfície forestal amb la finalitat d'augmentar la quantitat de sòl destinat a usos agrícoles i ramaders.

Aquesta situació encara provoca conflictes entre la població local, que molt sovint viu en situació d'autosuficiència, i l'Administració forestal, que gestiona les forests mentre estan arbrades. Es tracta de processos que també tingueren lloc als països del vessant europeu de la Mediterrània fins als anys 40-70 del segle passat.

7. DEMOGRAFIA

A l'hora de descriure la geografia mediterrània, és fonamental esmentar, no només per la seva influència en les civilitzacions occidentals històriques, els factors relacionats amb la demografia i la seva previsible evolució durant les dècades següents.

Actualment, la suma de la població dels països costaners de la Mediterrània

arriba aproximadament als 400 milions d'habitants, gairebé el doble que el 1950, i previsiblement augmentarà fins als 500 milions l'any 2020, segons les previsions de l'ONU. El percentatge sobre la població mundial es manté més o menys constant (6,9 %) (vegeu la taula III).

Això no obstant, cal remarcar que alguns estudis sobre l'evolució demogràfica dels països del nord de l'Àfrica

(el Marroc, Algèria i Egipte, on l'augment demogràfic ha estat molt més gran) preveuen disminucions més brusques de la natalitat d'aquests països que les emprades en els models de predicció. Malgrat això, actualment el pes demogràfic dels països del sud i de l'est ja és superior al dels països del nord de la Mediterrània.

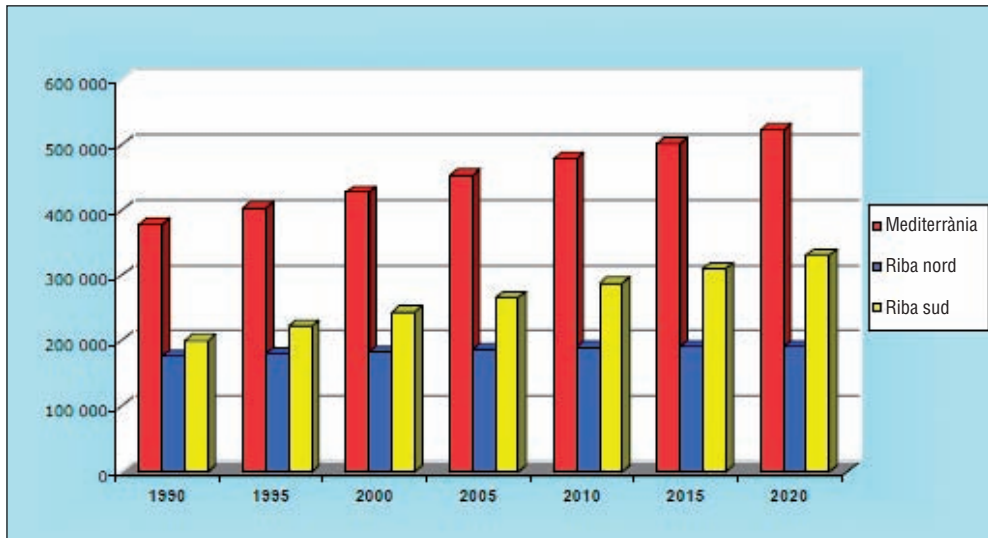
La meitat de la població dels països de la Mediterrània és urbana.

TAULA III. *Evolució del creixement de la població i estimació per al 2020*

Població	1950	1990	2020	Augment 1990-2020
Total Mediterrània	212 M	378 M	502 M	38,23 %

FONT: FAO, Plan Bleu.

FIGURA 15. *Dinàmiques demogràfiques de la Mediterrània del 1990 al 2020*

FONT: CIHEAM, Centre Internacional de Hautes Études Agronomiques Méditerranéennes.

TAULA IV. Població i previsió de creixement demogràfic de la població dels països de l'entorn mediterrani

Estats	Població (x1.000)		Creixement demogràfic
	1990	2020	
Albània	3.289	3.325	3,98 %
Xipre	681	927	42,73 %
Espanya	39.303	44.372	13,02 %
França	56.735	62.339	10,96 %
Grècia	10.160	11.233	10,40 %
Itàlia	56.719	57.818	0,73 %
Malta	360	419	18,33 %
Portugal	9.983	10.827	9,21 %
Algèria	25.291	38.085	60,63 %
Egipte	55.673	88.175	70,34 %
Israel	4.514	7.838	83,78 %
Jordània	3.254	6.956	132,20 %
Líban	2.741	3.965	51,04 %
Líbia	4.334	7.018	73,93 %
Marroc	24.696	36.152	55,20 %
Síria	12.843	23.802	102,67 %
Tunísia	8.219	11.140	41,18 %
Turquia	57.300	82.640	51,44 %
A. N. Palestina	2.154	4.996	164,34 %
Total Mediterrània	378.249	502.027	38,23 %
Riba nord	177.230	191.260	8,02 %
Riba sud	201.019	310.767	64,87 %

FONT: CIHEAM, Centre Internacional de Hautes Études Agronomiques Méditerranéennes.

8. L'AIGUA, UN REPTE DE FUTUR

Se sap que als països de l'entorn mediterrani l'aigua representa un bé cada cop més escàs. Els recursos hídrics d'aquesta conca són escassos i pateixen variacions imprevisibles, a més de ser objecte de disputes geopolítiques en di-

ferents països dels vessants sud i est de la Mediterrània.

L'ONU estima que cap a l'any 2025 aproximadament 300 milions d'habitants dels països costaners de la conca veuran limitat el seu accés a l'aigua. En aquests països es preveu un augment

de la demanda d'aigua del 30 %, ja sigui per al consum d'aigua amb finalitats agrícoles, ja sigui per a la indústria i el turisme creixents.

Un índex que s'acostuma a utilitzar per a analitzar la disponibilitat d'aigua és la quantitat de metres cúbics per habitant i any ($m^3/hab./any$). La FAO (M. Falkenmark) estima que la quantitat mínima per habitant que és necessària per a satisfer les necessitats d'agricultura, ús domèstic i indústria és de $100 m^3/hab./any$. Tal com mostra la taula següent, la variabilitat d'aquest índex és immensa als països de la Mediterrània, així com ho és l'índex d'explotació dels

TAULA V. Disponibilitat d'aigua en alguns països de l'entorn mediterrani

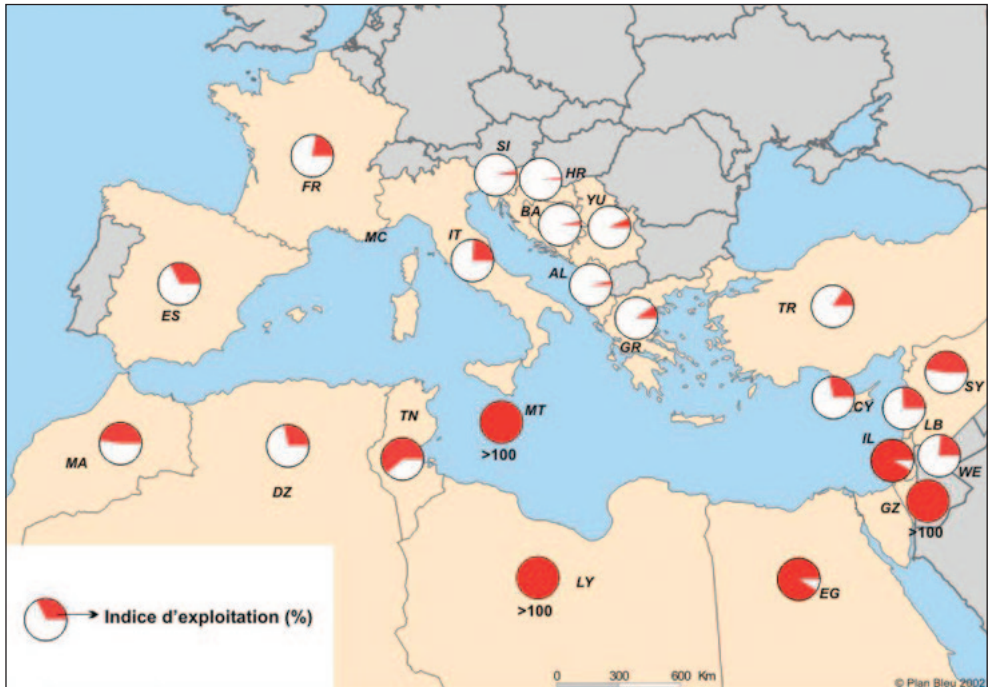
	Disponibilitat d'aigua ($m^3/hab./any$)
Països de l'antiga Iugoslàvia	29.000
Líbia	230
Malta	70

FONT: FAO, Plan Bleu.

recursos hídrics disponibles (vegeu la figura 16).

La taula V reflecteix el repartiment desigual dels recursos per habitant, i

FIGURA 16. Índex d'explotació dels recursos hídrics d'aigües naturals, internes i externes, dels països mediterranis (en %)

FONT: FAO, Plan Bleu.

sobretot reflecteix les grans diferències entre els països del nord (86 % dels recursos hídrics disponibles) i els del sud i de l'est (14 %).

Segons totes les previsions, aquesta situació s'agreujarà, tal com mostra la taula següent.

TAULA VI. Disponibilitat d'aigua per habitant i any i previsions de disponibilitat l'any 2020 en alguns països de l'entorn mediterrani

País	Disponibilitat d'aigua (m ³ /hab./any)	
	1990	2025
França	3.300	3.064
Espanya	2.885	2.672
Turquia	4.222	2.690
Síria	1.317	484
Egipte	1.112	645
Líbia	154	55
Marroc	1.197	657

FONT: FAO, Plan Bleu.

Sens dubte, l'accessibilitat i la disponibilitat dels recursos hídrics de les conques mediterrànies representen ja un repte per a les autoritats i les institucions tant nacionals com internacionals, i sens dubte podrien representar un factor desestabilitzador més en alguns països de l'entorn mediterrani, principalment en aquells dels vessants sud i est.

BIBLIOGRAFIA

- ABIS, S. (2006). «Les dynamiques démographiques en Méditerranée». *Les notes d'analyse du CIHEAM*, núm. 11.
- ABULAFIA, David (ed.) (2003). *El Mediterráneo en la historia*. Madrid: Crítica.
- ATAÑE, I.; COURBAGE, Y. (2001). «La demographie en Méditerranée. Situation et projections». *Les Fascicules du Plan Bleu*, núm. 11. París: Economica.
- BALTA, P. (1992). *La Méditerranée réinventée: réalités et espoirs de la coopération*. París: La Découverte.
- (2005). *El Euromediterráneo: Desafíos y propuestas*. Madrid: Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.
- BENACHENHOU, A. (2004). *Medio ambiente y desarrollo en el Mediterráneo: Estrategias para un futuro*. Barcelona: Icaria.
- BISTOLFI, R. (1995). *Euro-Méditerranée: Une région à construire*. París: Publisud.
- BRAUDEL, F. (1976). *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- (1989). *El Mediterráneo*. Madrid: Espasa Calpe.
- FISAS, V. (1993). *Ecología y seguridad en el Mediterráneo: Una agenda de cooperación*. Barcelona: Icaria.
- FUNDACIÓN CIDOB (2004). *Anuario del Mediterráneo*. Barcelona: IEMed.
- GRENON, M.; BATISSE, M. (dir.) (1990). *El Plan Azul, el futuro de la Cuenca Mediterránea*. Ministerio de Fomento.
- KING, R.; PROUDFOOT L.; SMITH B. (1997). *The Mediterranean: Environment and society*. Londres; Nova York: Arnold.
- MUÑOZ, FRANCISCO A. (2004). «¿Qué son los conflictos?». A: MOLINA, B.; MUÑOZ, FRANCISCO A. (ed.). *Manual de paz y conflictos*. Granada: Universidad de Granada.
- SID AHMED, A. (1998). *El Mediterráneo, de la integración a la fragmenta-*

ción. Barcelona: Icaria: CIDOB Ediciones.

PÀGINES WEB

Annuaire des économies agricoles et alimentaires des pays méditerranéens et arabes <<http://www.iamm.fr>>.

Cahiers de la Méditerranée <<http://cdlm.revues.org>>.

Diálogo Mediterráneo <<http://www.dialogo-mediterraneo.com/Inicio.sca>>.

Encyclopædia Britannica <<http://www.britannica.com>>.

Euro-Mediterranean statistics <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/>

[page/portal/product_details/publication?p_product_code=KS-DI-07001](http://www.ins-med.org/page/portal/product_details/publication?p_product_code=KS-DI-07001)>.

Institut de la Méditerranée <<http://www.ins-med.org>>.

Institut Européen de la Recherche sur la Coopération Méditerranéenne et Euro-Arabe <<http://www.medea.be>>.

Institut Européen de la Méditerranée <www.iemed.org>.

Organització de les Nacions Unides (ONU) <<http://www.onu.org/es>>.

Organització de les Nacions Unides per l'Agricultura i l'Alimentació (FAO) <<http://www.fao.org>>

Plan Bleu <<http://www.planbleu.org>>.

United Nations Environment Programme Mediterranean Action Plan <<http://www.unepmap.org>>.